

Маја Р. АНТИЋ *
ORCID 0009-0009-6949-3724
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву

УДК 327(470+571)"19"
- оригинални научни рад –
DOI 10.5937/gufv2502977A

О ШКОЛОВАЊУ ПРАВОСЛАВНЕ ОМЛАДИНЕ У РУСИЈИ И ПРЕСЕЉЕЊУ СТАНОВНИШТВА СА БАЛКАНА НА КАВКАЗ ПОЧЕТКОМ 60-их ГОДИНА XIX ВИЈЕКА

Сажетак: *Рад анализира руску просвјетну и културну политику на Балкану током прве половине 60-их година XIX вијека, са посебним освртом на дјеловање Азијског департмана Министарства иностраних дјела, грофа Н. П. Игњатијева и Министарства просвјете Руске империје. Показано је како је Русија, кроз стипендирање српске и бугарске омладине, настојала да ојача православни дух, унаприједи образовање и створи генерацију школованих појединаца који су способни да продубе везе између Русије и њихових матичних држава. Истовремено, разматрани су покушаји пресељења словенског становништва на Кавказ, као врста стратегије којом је Русија настојала да осигура материјалну сигурност народа под османском и аустријском влашћу и уједно да обнови своје присуство на Балкану. Рад показује да је политика Русије у погледу реализације поменутих задатака била дјелимично успјешна: успјела је да ојача везе са Србима и Бугарима, али је била и ограничена малим бројем стипендиста, као и финансијским и административним препрекама и теškoћама у реализацији планова за пресељење. Закључно, рад указује на значај руске просвјетне мисије као дијела шире словенске и православне политике, која је оставила дуготрајан утицај на образовну и културну обнову балканских земаља.*

Кључне ријечи: *Азијски департман, стипендије, гроф Игњатијев, Министарство просвјете Руске империје, пресељење, Кавказ.*

Поразом у Кримском рату (1853–1856) Русија је доживела тежак ударац који је уздрмао њен међународни углед и ослабио њен положај међу великим силама. Под теретом понижавајућег мира из 1856. године, царевина се суочила са низом одредаба које су дубоко задирале у њену моћ и амбиције. Најболнија међу њима била је одредба о неутрализацији Црног мора, којом је Русији забрањено да на његовим обалама држи ратну флоту и подиже утврђења – симболе њене морнари-

* lakovic.maja@yahoo.com

чке снаге (Ковачевић, 2012: 17).¹ Укидањем дотадашњег руског протектората над православним хришћанима на Балкану, стара руска мисија заштитнице словенства прешла је под колективни надзор европских сила, чиме је ослабљен њен утицај у том осјетљивом подручју. Губитак Јужне Бесарабије додатно је отежао њен положај, јер ју је лишио контроле над ушћем Дунава — кључем трговачких и стратешких путева ка југу. Тако је Русија, некада самоувјерена и моћна, морала да прихвати мир који је дубоко задирао у саме темеље њеног престижа и геополитичких стремљења.

Губитак протектората над православним становништвом у Османском царству није угасио руске планове на Балкану, већ је њену политику учинио двојном и сложеном. С једне стране, руска дипломатија настојала је да избјегне сукобе и обнови односе са Османским царством, док је са друге стране, вјерна својој духовној мисији, она настављала да подржава балканске народе у њиховим настојањима да се ослободе туђинске власти и изборе националну независност. Иако је Хати-Хумајун из 1856. године, донијет под притиском европских сила након Кримског рата, обећавао равноправност свих поданика Османског царства без обзира на вјеру, те реформе остале су тек слово на папиру. Под утицајем таквих сазнања, а у циљу јачања руског присуства, донета је одлука о оснивању нових руских конзулата у Босни, Херцеговини, Бугарској и у свим областима „гдје се руска конзулска заставица до тада још није завијорила” – као симбол повратка Русије на историјску позорницу Балкана (Хевролина, 2009: 145).

Поучена искуством пораза, Русија је настојала да свој утицај на Балкану не заснива искључиво на војној сили, већ и на просвети, култури и идеји словенске солидарности. У том смислу, важна улога у јачању руског утицаја на Балкану припала је Азијском департману Министарства иностраних дјела, који је, осим дипломатских, обављао и културно-просвјетне задатке. Његовим посредовањем, између руских конзулата и Министарства народне просвјете, успостављене су тјесне везе захваљујући којима су младићи са јужнословенских простора добијали прилику да се школују на универзитетима и академијама широм руске царевине, најчешће о државном трошку. На тај начин, Русија је подстицала стварање образованог и национално свесног слоја који ће постати носилац идеја о словенској узајамности и духовном јединству. Идеја стипендирања надарених појединаца из редова словенских народа потиче још из доба царице Катарине II (1762–1796), али је тек након Кримског рата попримила организован и шири облик (Тепић, 1988: 51). Захваљујући томе, у другој половини XIX века створена је читава генерација питомаца васпитаних у духу руске културе и православне традиције. Они су у своје

¹Више о овој теми вид. у: *Международные отношения на Балканах 1856–1878.* (1986).

земље доносили не само стечена знања, већ и идеале словенског јединства, народног препорода и ослобођења од туђинске власти. У многим срединама постали су учитељи, професори, свештеници и јавни радници који су ширили просвјету и националну свијест, преносећи идеју да духовно и културно буђење мора претходити политичкој слободи. Тако је руски утицај, који се некада заснивао на војној моћи и дипломатији, попримио димензију културне мисије и духовног сродства.

Недуго послје Кримског рата почињу да ничу словенски комитети – друштвене организације чија је мисија била да помогну угњетеним хришћанским народима под османском и аустријском влашћу. Појава оваквих комитета израз је дубље политичке и духовне идеје која је проистицала из московских словенофилских кругова, гдје је преовладало увјерење да је Русија позвана да буде заштитница православља и словенства. Дјеловање комитета одвијало се под будним надзором Азијског департмана Министарства иностраних дјела, који је пажљиво координисао њихове активности и водио рачуна да се помоћ словенским народима уклопи у шире оквире руске државне политике. Посебно се у том погледу издвајао Московски словенски добротворни комитет (1857/58)², који је постао један од главних носилаца културне и просвјетне сарадње између Русије и јужнословенских земаља. Његов рад био је од изузетног значаја за успостављање чврстих веза са Србима и Бугарима³, којима је, уз подршку Министарства просвјете, омогућено школовање на руским универзитетима и богословијама. Они су постајали учитељи, свештеници, професори и јавни радници који су ширили просвету и утемељивали утицај православља, делујући као мост између Русије и својих народа. Та нова генерација била је оживљена духом словенске солидарности и идејом да образовање представља кључ слободе и духовног јединства.

У исто вријеме, руска администрација постајала је свјесна да су на простору Балкана све снажнији и утицаји са Запада. На то је у својим извјештајима указивао гроф Николај Павлович Игњатијев⁴, руски дипломата и директор Азијског департмана Министарства иностраних дјела. Он је наглашавао да католичке и протестантске мисије све више шире свој утицај на овом простору, а у једном свом извјештају из јуна 1862. године записао је: „уколико Русија не покаже интересовање да им омогући школовање, они ће се усмерити ка Западу, који тамо има врло развијену

²Московски словенски добротворни комитет основан је 1857/58. године под покровитељством Азијског департмана Министарства иностраних дјела Руске империје. Московски комитет један је од главних носилаца културне, образовне и духовне сарадње између Русије и словенских народа у Османском царству и Хабзбуршкој монархији. О томе вид. више у: Никитин, 1960; Терзић, 2012.

³О односима Срба и Бугара у другој половини 19. вијека види: Антић, Д., 1/2023; Антић, 2016.

⁴Види: Хевролина, 2009; Хевролина, 2002.

пропаганду”.⁵ Нарочита опасност од западног утицаја била је очигледна међу Бугарима, где се услед заоштравања грчко-бугарског црквеног спора створило плодно тло за ширење католичке и протестантске мисије. Упознато са тим, министарство је сваке године опредељивало око 5.000 сребрних рубаља за потребе школовања Јужних Словена у Русији. Због утицаја западне пропаганде, Азијски депарتمان, којим је између 1861. и 1864. године руководио гроф Николај Павлович Игњатијев, одобравао је готово све молбе бугарских младића за школовање у Русији. Убрзо су бугарска имена постала најбројнија на списковима руских стипендиста. У 1861. години од укупног годишњег износа чак 1.500 рубаља утрошено је за школовање седамнаест бугарских студената на Московском универзитету, 1.000 рубаља за четворицу који су студирали у Одеси, док је остатак средстава утрошен на повратак стипендиста у завичај током 1862. године.⁶ Захваљујући подршци грофа Игњатијева, један од преводилаца руског конзулата у Видину, Георгиј Јуношев, написао је и објавио *Кратку општу историју*. За свој подухват Георгиј је одликован златним прстеном са брилијантом и новчаном наградом од двије стотине сребрних рубаља, што јасно показује да је руска држава била спремна да материјално и морално награди све оне који су ширили знање и православну културу у балканским земљама (Канева, 2006: 68). Према подацима министарства, преовлађујући број стипендиста чинили су мушкарци, али међу њима је било и неколицина дјевојака, што је најављивало нова кретања у области образовања и друштвене еманципације. Међу њима се нарочито истицала Катарина Миловук, која ће након повратка са школовања из Русије постати једна од пионирки српске просвјете и дугогодишњи управник прве Више женске школе у Београду (1863–1893). Њен живот и рад представљају доказ утицаја руских просвјетних кругова на развој културног и духовног препорода код Срба у другој половини XIX вијека (Блажић, 2012: 303). Оваква стратегија показала је да култура, просвета и духовност могу бити исто толико снажно средство државне политике као и дипломатија или војна сила.

Школовање српске и бугарске омладине у Русији није било усмерено само на стицање знања, већ и на обликовање појединаца, будућих вођа који ће у својим срединама ширити идеје просвете, националне самосвести и православне солидарности. Свакодневни контакт са руском културом, језиком и институцијама учвршћивао је осећај духовне блискости са царвином, која се сматрала заштитницом православља и словенства. У том контексту, пансион и мушка гимназија у Николајеву постали су симбол руског образовног присуства на Балкану –

⁵Российский государственный исторический архив (РГИА), Ф. 733, Департамент народного просвещения, дело 15. *О мерах к образованию прибывающих в Россию Болгарь, Сербовъ и др. Славянь* (22.11.1856–17.9.1873), 191 об.

⁶Исто, 201 об, 202. 395, 395об, 396.

место где су младим православним питомцима пружане прилике за академски раст, али и духовно усмеравање према вредностима православља и културне солидарности (Канева, 2006: 68). Јужнословенски пансион и мушка гимназија у Николаеву су током 1862. године прихватили двадесет и седам бугарских и два српска полазника (Канева, 2006: 68).

Међутим, успеси руске просветне политике 60-их година 19. вијека нису били равномерно распоређени на целом Балкану. Док је образовање бугарске омладине представљало њен најуспешнији примјер и донијело конкретне резултате у јачању просвећености, ситуација у Босни и Херцеговини показала је другачију слику. Тамо је утицај Русије био знатно ограниченији – не само по броју стипендиста, већ и по дубини и трајности постигнутих резултата, што указује на сложеност прилика и ограничене домете руске просветне политике у западнијим деловима Балкана. Извјештаји Министарства народне просвете показују да је у периоду од 1857. до 1869. године у Русији школовање наставило свега деветнаест полазника из ових области – осам из Босне и једанаест из Херцеговине. Постојала је оправдана претпоставка да би број полазника могао бити знатно већи, будући да је руски конзул у Сарајеву, А. Ф. Гиљфердинг, својим утицајем активно подстицао православне црквене општине да шаљу свештенике и учитеље на школовање у Русију (Тепић, 1988: 512, 513). С обзиром на то да је највећи број полазника тражио образовање за свештенички позив, руски Свети Синод је само у 1862. години обезбедио седамдесет и пет конкурса на семинарима руске Духовне академије.⁷ Поред тога, за потребе школовања свештеника стипендије су додјелјивале и богословије у Одеси, Кијеву, Харкову, Москви и Казању.

*

Поред подршке школовању и образовању, Азијски департман, на челу са грофом Н. П. Игњатијевом, тежио је да постане један од главних инструмената руске политике на Балкану, задужен за дипломатске односе, праћење политичких прилика и координацију верских и културних веза са православним заједницама. Паралелно са активностима Азијског департмана, који је спроводио програме стипендирања и културног јачања јужнословенских народа, политичка мисао грофа Игњатијева била је усмерена ка ширем циљу очувања и јачања православног свијета, а дио тога циља били су и смјели демографски пројекти. Пошто је Русија још од XVIII вијека постепено ширила свој утицај на Кавказ, тим процесом отворен је простор за његово стратешко и демографско јачање. Управо из тог контекста проистекла је идеја о пресељењу словенског становништва

⁷РГИА, ф. 733, дело 15, *О мерах к образованию прибывающих*, 192.

са Балкана на кавкаске земље – замисао којом је гроф Игњатијев настојао да, помажући потлаченим православним народима, уједно учврсти и руско присуство на Истоку.⁸ Такве је подухвате гроф Игњатијев сматрао вишеструко корисним: њима су се оживљавала и поново насељавала ратом опустошена подручја Крима и Кавказа, док су словенски досељеници, као нови руски поданици, уживали извесне повластице – ослобођење од пореза и војне службе – и живот у миру, далеко од прогона и злоупотреба османских власти.

Захтјеви православног становништва за пресељење у Русију стизали су из готово свих руских конзулата на Балкану. У јесен 1861. године, руски конзул у Дубровнику Константин Петкович упутио је више представки Азијском департману, са приједлогом да се црногорским породицама омогући насељавање у области Кавказа које су након Кримског рата напуштене. Игњатијев, показујући ревност и политичку далековидост, већ је у новембру исте године предао цару Александру II Романову (1855–1881) један од првих свеобухватних пројеката о насељавању Црногораца на територијама Абхазије, Цабала и Сванетије (данашња Грузија). Поменути пројекат предвиђао је и формирање посебне комисије, која би била задужена за доношење одлука о броју пресељеника и територијама које ће им бити уступљене. У саставу комисије нашли су се најугледнији руски државници тог времена: кнез Александар Горчаков, Н. П. Игњатијев, министар војни Дмитриј Миљутин, министар финансија А. М. Кнежевич и министар државне имовине А. Зелениј (Хевролина, 2009: 122). Комисија је радила под непосредним надзором цара Александра II, што је овом пројекту дало озбиљан државни карактер. Игњатијев је веровао да ће реализацијом поменутих планова допринијети јачању словенског присуства у кључним пограничним областима, али и омогућити настанак нових заједница које ће, као живи бастиони православља, чувати духовни и културни утицај Русије на Истоку. Тако је у његовим идејама демографска политика постала продужетак источне политике, а државна стратегија добила облик једне више мисије – мисије спасења и обједињавања словенства под заједничким духовним кровом православља и руске државности.

Број пристиглих захтјева за пресељење увећавао се из мјесеца у мјесец, што је Комисију за колонизацију стављало пред озбиљне изазове. У једном тренутку, на дневном реду нашло се више од двије и по хиљаде бугарских молби, преко хиљаду грчких, стотинак црногорских и неколико породица из Босне и Херцеговине које су тражиле уточиште под окриљем Руског царства (Хевролина, 2009: 122). Н. П. Игњатијев, као главни заговорник ове иницијативе, израдио је детаљне прорачуне о могућностима и капацитетима за пријем нових досељеника. Према његовој

⁸Државни музеј Цетиње, Архивско одјељење (ДМЦ-АО), ф. Приновљени списи (ПС) (1861), *Н. П. Игњатијев конзулу у Рагузи 21.10.1861.године*, н. 3171.

процјени, слободне казашке земље могле су примити до хиљаду православних из Добруце, тридесет хиљада Бугара из Бесарабије и више хиљада породица из Адријанопољског пашалука.⁹ Међутим, услед неповољних временских услова, крајем 1861. године, у Министарству иностраних послова преовладало је мишљење да пресељење треба одложити за прољеће наредне године.¹⁰ Игњатијевљеви приједлози о пресељењу словенског становништва често су наилазили на отпор у бирократским круговима, али нису остали без одјека ни у Русији ни на Балкану. Осим тога, оваква активност није могла остати непримећена у дипломатским круговима, где је Игњатијевљево дјеловање будило сумње и подозрење, нарочито у круговима католичке пропаганде, чији су интереси били директно погођени његовим потезима. Он је постао мета оптужби да својим дјеловањем подрива утицај западних сила и шири панславистичку идеологију под окриљем Руског царства. Иако је његова иницијатива задобила подршку дијела руских интелектуалаца, публициста и војних стратега, недостатак разумијевања и резервисан став чланова Комисије за колонизацију и Министарства иностраних дјела успоравали су њено спровођење. Примјера ради, крајем 1863. године, руским конзулима у Османском царству упућено је циркуларно писмо којим су обавјештени да су дужни да упозоре све оне који су жељели да се преселе у Новоросијски крај да је то земљиште неплодно и непогодно за живот. На крају, послје бројних одлагања и расправа, МИД се сагласио са пресељењем више од пет хиљада породица, под условом да Министарство финансија прихвати да читав подухват финансира са два милиона рубаља (Хевролина, 2009: 112). Упркос бирократским ограничењима и подозрењу, Игњатијев је остао досљедан својој визији, а једна од његових најамбициознијих идеја, која је у себи спајала хуманитарну мисију и руску државну стратегију, доживјела само дјелимичну реализацију, али је остала записана као свједочанство о времену када су се политички интерес и братска солидарност преплитали у сложенем ткиву руске источне политике.

Поред наведених административних и финансијских ограничења, акцију пресељења успоравали су и бројни практични изазови. Неријетко су се исељеничке породице, разочаране новим условима живота, већ након кратког времена самоиницијативно враћале у свој завичај. Игњатијев је о тим случајевима редовно извјештавао конзуле, упозоравајући на могуће посљедице и негативне рефлексije такве појаве. Већ у јануару 1862. године записао је: „Одређени број бугарских исељеника у Русију вратио се у своју домовину. То је изазвало злослутне коментаре са неких страна, и депарتمان вас упозорава да будете спремни за нова нагађања. (...) Иако су

⁹ДМЦ-АО, ф. ПС (1862), *Циркуларно писмо Н. П. Игњатијева руском конзулу К.Д. Петковичу 4. 1. 1862. године*, Н. 32.

¹⁰ДМЦ-АО, ф. ПС (1861), *Н.П. Игњатијев конзулу у Рагуз*, Н. 3171.

се у Русију преселили према својој жељи, као разлог за повратак навели су услове живота и недостатак шума и гора. Руска влада пресељење сматра слободним избором, па стога није покушавала да их у тој намјери спријечи” (Хевролина, 2009: 123).¹¹ Ово свједочанство открива колико је била осетљива и сложена политика пресељења. Док је држава настојала да заштити и прими угрожене словенске народе, људи који су се одважили на тај корак суочавали су се са суровим условима и непознатом средином. У наведеним околностима, Игњатијев је и духовну и материјалну бригу о досељеницима планирао са највећом пажњом, водећи рачуна и о њиховом повратку, како би свака акција Русије била усклађена са начелима слободе и правичности.

*

Дјеловање Азијског департмана и грофа Н. П. Игњатијева оставило је дубок и сложен траг на развој културних, просвјетних и политичких односа између Русије и православних народа Балкана. Програмом стипендирања, које је организовано спроводило Министарство просвјете, младим Србима и Бугарима омогућено је школовање у руским универзитетима и богословијама, чиме су се стварале трајне везе и подстицало ширење православног духа. Истовремено, Игњатијев је, уз подршку словенофилских кругова окупљених око руских добротворних комитета, настојао да пресељењем словенског становништва на Кавказ обезбједи материјалну сигурност народа под османском и аустријском влашћу, али и да ојача присуство руског културног и духовног утицаја на Балкану. Та стратегија, која је спајала образовање, културу, политику и хуманитарну бригу, показала је колико је Азијски департман био кључан у реализацији сложених, дугорочно осмишљених планова Русије према православним словенским народима, остављајући непролазан траг у историји Срба, Бугара и читавог словенског свијета. У тим оквирима, конзулати, школе и црквене установе постајали су центри руског утицаја, а образовани млади људи ширили су знање, православну веру и идеју словенске јединствености у својим заједницама. На тај начин је Русија, и након пораза у Кримском рату, успјевала да одржи своје присуство на Балкану не само као политичка сила, већ и као заштитник православља и покровитељ културе и образовања. Просвета се показала као моћно средство очувања духовне и националне самосвести словенских народа, повезујући образовне програме са широм политичком и духовном стратегијом царевине. Овакви примјери показују да култура, просвета и духовност могу бити исто толико снажна средства државне политике као и дипломатија или војна сила, остављајући трајан допринос очувању

¹¹ДМЦ-АО, ф. ПС (1862), *Циркуларно писмо Н. П. Игњатијев*, Н. 32.

идентитета, јединства и духовне снаге народа и наглашавајући да је образовање један од најважнијих темеља политичког и културног утицаја.

Извори

Државни музеј Цетиње, Архивско одјелење.

Фонд Приновљени списи (1861, 1862, 1863).

Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург.

Фонд 733, опись 147, Департамент народного просвещения.

Литература

Антић, Д. (1/2023). „Јужна Стара Србија и Македонија у погледу српских политичких и научних мислилаца“. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књига XIV. DOI: 10.5937/gufv2301007A.

Антић, Д. (2016). „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књига VII. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2466-3905/2016/2466-39051607055A.pdf>.

Блажић, Ј. (2012). *Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомаца (1876–1877)*, Мешовита грађа књ. XXXIII. Историјски институт Београд.

Канева, К. (2006). *Рыцарь Балкан Граф Н. П. Игнатъев*. Москва: Центрполиграф.

Ковачевић, Д. (2012). *Русија у међународним односима 1856–1894*. Београд: Службени гласник.

Международные отношения на Балканах 1856–1878. (1986). Ур. В. Н. Виноградов. Москва: Наука.

Никитин, С. А. (1960). *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*. Москва: Московский университет.

Терзић, С. *Руски словенофили и српско питање (1856–1878)*. Београд: САНУ.

Тепић, И. *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Хевролина, В. М. (2009). *Российский дипломат граф Игнатъев*. Москва: Квадрига.

Хевролина, В. М. *Министерство иностранных дел России в 1856–1878*. Новая и новейшая история 4. Москва: Российская академия наук (РАН).

Хевролина, В. М. *Российский дипломат граф Н. П. Игнатъев*. Новая и новейшая история. Москва: Российская академия наук (РАН).

ON THE EDUCATION OF YOUNG ORTHODOX CHRISTIANS IN RUSSIA
AND THE RESETTLEMENT OF THE POPULATION FROM THE BALKANS
TO THE CAUCASUS IN THE EARLY 1860s

Summary: *The paper analyzes Russian educational and cultural policy in the Balkans during the first half of the 1860s, with special emphasis on the activities of the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs, Count N. P. Ignatiev, the Slavic committees and the Ministry of Education of the Russian Empire. It is shown how Russia, through scholarships for young Serbs and Bulgarians, sought to strengthen the Orthodox spirit, develop education and create an intellectual elite capable of deepening ties with the mother country. At the same time, attempts to resettle the Slavic population to the Caucasus are considered, as a strategy by which Russia sought to ensure the material security of the people under Ottoman and Austrian rule and at the same time to strengthen its influence in the Balkans. The paper shows that Russia's policy was moderately successful: it managed to create lasting ties with Serbs and Bulgarians, but was also limited by the small number of scholarship holders as well as financial and administrative obstacles and difficulties in implementing mass resettlement. In conclusion, the paper points to the importance of the Russian educational mission as part of a broader Slavic and Orthodox policy, which left a lasting impact on the educational and cultural renewal of the Balkan countries.*

Keywords: *Asian Department, scholarships, Count Ignatiev, Ministry of Education of the Russian Empire, Caucasus.*